

Formulieren

Margreet Onrust
Arie Verhagen
Rob Doeve

Bohn Stafleu Van Loghum
Houten/Zaventem 1993

© 1993 M.G. Onrust, A. Verhagen, R.E. Doeve

ISBN 90 313 1591 5

9 Het formuleren van topic-zinnen

In hoofdstuk 2 (vooral in de paragrafen 2.3 en 2.4) besteedden we al even aandacht aan de topic-zin. We definieerden deze zin als de eerste zin van een alinea, die in algemene bewoordingen alvast aangeeft waar deze over gaat. Topic-zinnen komen niet in alle teksten voor; je zult ze bijvoorbeeld niet vinden in literaire teksten en nauwelijks in journalistieke reportages. Maar ze zijn niet weg te denken uit de alinea's van zakelijke betogende teksten, in het bijzonder van academische teksten. Dat komt omdat ze een belangrijke functie vervullen bij het totstandkomen van een overzichtelijke en heldere tekst.

In verband met deze rol krijgt de topic-zin in dit hoofdstuk aparte aandacht. Hoe vervult hij die belangrijke functie? Welke eigenschappen moet hij daarvoor hebben? En vooral: hoe kun je een zin zo formuleren dat hij de eigenschappen van een goede topic-zin krijgt?

9.1 De functie van de topic-zin

De functie van de topic-zin (vanaf nu: T-zin) kunnen we niet los zien van de functie van de alinea in zijn geheel. In hoofdstuk 2 stelden we dat die vooral een *tekststructurerende* is: elke alinea vertegenwoordigt een klein onderdeel van de totale gedachtengang die in een tekst ligt opgesloten. Daardoor wordt die gedachtengang inzichtelijk en hanteerbaar voor de lezer, die het betoog op de voet kan volgen door alle onderdelen eerst afzonderlijk te verwerken en gaandeweg een plaats te geven in het geheel.

Dat laatste gaat natuurlijk alleen goed als het duidelijk is welk verband het ene stukje informatie (de ene alinea) heeft met de andere stukjes informatie (de andere alinea's). Een tekst zou bijvoorbeeld verkeerd geïnterpreteerd worden als de lezer ervan drie alinea's bij elkaar zou voegen als een combinatie van drie afzonderlijke argumenten, terwijl de schrijver juist één argument bedoelde te geven met daarbij twee overtuigende voorbeelden. Zeker bij zakelijk, informatief schrijfwerk zou zo'n misinterpretatie vermeden moeten worden. Een schrijver is dus wel gehouden duidelijke signalen te geven over de opbouw van de tekst (de relatie tussen de delen ervan) en de momenten waarop hij van het ene deel naar het andere overstapt.

De alinea moet dus aan twee eisen voldoen om haar tekststructurende taak naar behoren te vervullen. De eerste eis is de bekende eis van de thematische eenheid: een alinea mag maar over één onderwerp, één thema (dus één onderdeel van de gedachtengang) tegelijk gaan. Want anders weet je als lezer namelijk nóg niet precies met welk stukje gedachtengang je te maken hebt. In de tweede plaats moet de plaats van een alinea in het grote geheel van de tekst helder worden aangegeven.

Welnu, bij het voldoen aan deze beide voorwaarden speelt de T-zin een belangrijke rol. Je kunt ook zeggen: de alinea gebruikt de T-zin om haar tekststructurende functie te kunnen uitoefenen. In de volgende twee paragrafen demonstreren we hoe dat gaat.

9.1.1 *Indicatie van de plaats in het grotere geheel*

We nemen als voorbeeld een fragment uit een tekst van Jaap Goedegebuure. Hij stelt in deze tekst vast dat de belangstelling voor de literatuur nog altijd afneemt. Zelfs alle modieuze experimenten met literatuuronderwijs op school hebben niets uitgehaald. Dit vindt Goedegebuure zorgelijk, want:

- 1 Als de leescultuur steeds verder in het defensief wordt gedrongen (en ik ben van mening dat daarvan sprake is), heeft dat gevolgen voor de culturele tradities. Misschien zijn we onderweg naar een toestand van culturele fossilisering. Dat geldt dan vooral het verleden. Op het gebied van de eigentijdse literatuur en beeldende kunst zullen de telkens weer opduikende modes en bestsellers de aandacht nog wel vast kunnen houden. Maar de kennis van, en dus ook het begrip voor artistieke uitingen uit het verleden is in snel tempo aan het wegzakken. Het heet “speculatief” om daar oorzaken voor aan te wijzen, maar als ik geheel voor mijzelf spreek (en ik deed tot nu toe nauwelijks anders), dan denk ik dat de desinteresse voor de literatuur- en kunstgeschiedenis ligt ingebed in de sterk op de actualiteit betrokken wijze van leven die in de hedendaagse samenleving overheerst. De meesten van ons kijken niet verder dan het hier en nu, en als we verder kijken, dan is het liever vooruit, de toekomst in. Het verleden is iets dat men ontkent, miskent of helemaal niet kent.
- 2 Een wrang voorbeeld daarvan is te vinden in de standaardreactie op de omstreden rede waarmee de voorzitter van de Duitse Bondsdag onlangs de Kristallnacht herdacht. Als ik vaststel dat de heer Jenninger zich hoogstongelukkig heeft

uitgedrukt, dat hij in het articuleren van zijn visie onvoldoende rekening heeft gehouden met nog altijd schrijnend leed, dan kan ik er toch niet omheen dat hij de kern raakte toen hij zei dat Hitler door de grote meerderheid van het Duitse volk werd beschouwd als een groot leider, die men willens en wetens, en in vol bewustzijn van zijn politiek programma, het vertrouwen schonk. Wie doet voorkomen dat het nationaal-socialisme in 1933 als een elfde plaag van Egypte uit de lucht kwam vallen, pleegt geschiedvervalsing. De wortels van deze onmenselijke beweging zijn immers traceerbaar tot in het tijdperk van de Verlichting.

- 3 Juist de Duitse literatuur, die als een seismograaf de zojuist genoemde ontwikkeling heeft geregistreerd, of ertoe heeft bijgedragen, zou kunnen dienen als bron voor het historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa. Maar dan zou men Thomas Manns Doktor Faustus moeten lezen, en de poëzie van Stefan George, en de polemische geschriften van Heinrich Heine, en Goethe's Faust. Wie neemt die moeite nog?
- 4 Laat ik het antwoord op deze retorische vraag via een omweg formuleren. Wanneer we de belangstelling voor literatuur in stand willen houden, dan dienen we haar niet uitsluitend als een verschijnsel van louter-esthetische waarde te benaderen. Literatuur is niet alleen maar "mooi", maar ook van belang als een middel om historisch perspectief in ons heden te leren zien. Literatuur, hoe eigentijds ze ook is, raakt altijd aan onze wortels. En als het waar is dat de belangstelling voor het lezen op school begint, zouden we misschien ernst moeten maken met de integratie van het literatuuronderwijs en het onderricht in de geschiedenis.

J.L. Goedegebuure, *Afscheid van het lezen?*

Je ziet hoe de opbouw van dit tekstgedeelte duidelijk wordt aan de hand van de T-zinnen. In de eerste T-zin wordt de algemene stelling geponeerd dat achteruitgang van de leescultuur gevolgen heeft voor de culturele tradities. Dat is ook wat in de rest van de alinea nader wordt uitgewerkt. Maar nog niet genoeg, vindt Goedegebuure, en daarom last hij een concrete illustratie van zijn stelling in. Hij gebruikt daarvoor twee alinea's, waarin hij achtereenvolgens zijn voorbeeld aandraagt en aangeeft welke positieve rol een gedegen leescultuur zou kunnen spelen. Deze opzet wordt duidelijk in de beide T-zinnen: de eerste introduceert het

voorbeeld, en geeft expliciet aan dat het om een voorbeeld gaat. De tweede T-zin formuleert het punt dat Goedegebuure met het voorbeeld wil maken. Deze T-zin staat daarmee aan het hoofd van een uitwerking waarin onder andere door middel van een retorische vraag de wenselijkheid van meer lezen wordt aangegeven. Deze retorische vraag gebruikt Goedegebuure om weer terug te keren bij zijn hoofdonderwerp, de noodzaak om het literatuuronderwijs nieuwe impulsen te geven. Zijn benadering op dit punt articuleert hij in de vierde alinea. De T-zin van deze alinea kondigt dat aan, en waarschuwt de lezer daarmee tevens dat het ‘Duitse voorbeeld’ afgesloten is.

Het zal je zijn opgevallen dat er verschillen zijn in de manier waarop de vier behandelde T-zinnen helpen bij de verduidelijking van de tekststructuur. Zo staat er in de eerste T-zin al meteen ook aangegeven wat in essentie de bewering is die over het thema van de alinea wordt gedaan. In de tweede T-zin gebeurt er daarentegen eigenlijk niets meer dan dat het thema wordt opgevoerd: pas in de rest van de alinea wordt over dat thema iets meegedeeld. We komen op deze verschillen in 9.1.2 nog terug.

Op dit moment stellen we vast dat de T-zin een belangrijke bijdrage levert aan het inzichtelijk maken van de opbouw van een tekst, aan het verloop van de daarin opgenomen gedachtengang. Het is zelfs zo dat T-zinnen in zakelijke teksten eigenlijk alleen mogen ontbreken als er voor alternatieve bewegwijzering wordt gezorgd. Dat is bijvoorbeeld het geval als bepaalde segmenten van de tekst tussenkoppen krijgen: *Methodologie*, *Resultaten*, *Discussie*, enzovoort. Je zou kunnen zeggen dat zo’n tussenkop dezelfde functie heeft als een T-zin. Met andere woorden, tussenkop 6 zou een alternatief kunnen zijn voor T-zin 5, net als 8 voor 7.

5	We komen nu toe aan de resultaten van het lezersonderzoek.
6	Resultaten
7	In de communicatie van organisaties vervullen de media verschillende functies.
8	Functies van media

Staan blijft natuurlijk wel dat de T-zinnen 5 en 7 meer en vooral meer specifieke informatie geven. Ze zijn dus niet in alle gevallen zonder meer uitwisselbaar met tussenkopjes als 6 en 8.

9.1.2 *Indicatie van thema en inhoud*

In de vorige paragraaf hebben we laten zien hoe de T-zin de plaats van de alinea in het grote geheel van de tekst duidelijk maakt. We komen nu op het tweede element van zijn tekststructurerende functie; we zullen nagaan hoe de T-zin een betrouwbare indicatie geeft van thema en inhoud van zijn alinea, en daarmee voor de lezer meteen duidelijk maakt over welk stukje uit het geheel de alinea gaat.

De T-zin kan zijn rol spelen omdat hij het *onderwerp* van de alinea noemt, en over dat onderwerp een *uitspraak* doet. Deze combinatie van onderwerp en uitspraak vormt dan een *afbakening* van het domein waarbinnen de informatie in de alinea zich mag bewegen. Die afbakening kan verschillende vormen aannemen; er is bijvoorbeeld een verschil tussen ‘stellende T-zinnen’ en ‘aankondigende T-zinnen’. Dit onderscheid heeft te maken met de kracht van de uitspraak die in de T-zin over het onderwerp wordt gedaan, en dus met het karakter van de uitwerking in de rest van de alinea.

In het geval van een *stellende T-zin* bevat de uitspraak over het alinea-onderwerp meteen al de kern van de informatie van de hele alinea. Dat wil zeggen, de rest van de alinea heeft het karakter van ‘alleen maar’ een illustratie, een specificatie of een herformulering van de uitspraak. Soms ook biedt de rest van de alinea een verheldering van de uitspraak door middel van een analogie. In andere gevallen, namelijk bij *aankondigende T-zinnen*, is de uitspraak over het onderwerp meer van een inleidend, aankondigend karakter: in de rest van de alinea ontwikkelt zich nog meer. Het kan bijvoorbeeld zijn dat onderwerp en uitspraak een probleem aangeven, waarvoor in de rest van de alinea een oplossing wordt gegeven. Het kan ook zijn dat in de rest van de alinea een nadere analyse van het onderwerp gemaakt wordt, dat gevolgen en effecten worden besproken of dat een verklaring wordt gezocht. Bij dit soort uitwerkingen wordt natuurlijk veel extra informatie overgedragen.

Voor de formulering van een T-zin is het onderscheid tussen een stellende en een aankondigende T-zin niet van doorslaggevend belang. Of een T-zin stellend of aankondigend is hangt immers vooral af van de inhoud van de rest van de alinea, en minder van enige eigenschap van de T-zin zelf. Hierbij moeten we wel aantekenen dat er een apart type aankondigende T-zin is, de zogenaamde functie-aanduidende T-zin, die in zijn formulering wel altijd duidelijk herkenbaar is als aankondigend. Dat komt doordat zo’n T-zin zich vaak exclusief bezighoudt met het aangeven van de plaats van hun alinea in het grote geheel van de tekst, en niet of nauwelijks met de feitelijke inhoud van de alinea. Dat vind je vaak ondubbelzinnig in de formulering terug. Een paar voorbeelden:

- 9 In deze paragraaf komen wij tot een nadere afbakening van onze probleemstelling.
- 10 Als voorbeeld noemen wij de in Japan gekozen aanpak
- 11 De volgende vijf hoofdstukken gaan over de bron en mechaniseerbaarheid van creativiteit.

Je ziet bij deze voorbeelden ook een ander gevolg van die functie-aanduidende taak: de combinatie van onderwerp en uitspraak bakent het domein van de alinea op een veel abstractere manier af dan bij de ‘gewone’ T-zinnen. We zullen de functie-aanduidende T-zin dan ook verder buiten beschouwing houden.

Terug naar die gewone T-zinnen. Die moeten dus door het noemen van het onderwerp van de alinea en het doen van een uitspraak daarover het domein van de alinea afbakenen. Hoe dat gaat kun je goed zien als je de T-zinnen van het zojuist besproken fragment nog eens bekijkt met speciale aandacht voor de combinatie onderwerp en uitspraak daarin.

De T-zin van 1 noemt als het onderwerp van de alinea *'de leescultuur'*, en geeft als uitspraak daarover *'in het defensief dringen ervan heeft gevolgen voor de culturele tradities'*. Onderwerp en uitspraak samen bepalen het domein van de alinea; de rest van die alinea heeft het karakter van een specificatie van enige negatieve culturele gevolgen bij het afnemen van leescultuur. We hebben in alinea 1 dus te maken met een stellende T-zin.

De T-zin van 2 geeft als onderwerp van de alinea *'een wrang voorbeeld daarvan'*, en doet daarover de uitspraak *is te vinden in de standaardreactie op de omstreden rede waarmee de voorzitter van de Duitse Bondsdag onlangs de Kristallnacht herdacht*. We zien hier hoe onderwerp en uitspraak samen een afbakening van het domein van de alinea geven, maar dat het zwaartepunt van de informatieve inhoud in de rest van de alinea staat geformuleerd. De T-zin van 2 is dus een aankondigende T-zin.

De T-zin van 3 noemt als het onderwerp van de alinea *'de Duitse literatuur'*, en geeft daarover de uitspraak *'juist deze zou kunnen dienen als bron voor het historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa'*. We hebben hier te maken met een T-zin waarin een behoorlijk krachtige uitspraak gedaan wordt. De rest van de alinea, eigenlijk een uitwerking van *zou kunnen*, herbergt echter nog een nieuwe bewering: door middel van een retorische vraag wordt gesteld dat niemand de moeite neemt om relevante werken uit de Duitse literatuur te bestuderen. De uitwerking van *zou kunnen* biedt met andere woorden zoveel inhoudelijk nieuws, dat we moeite hebben met het aanwijzen van een informatief zwaartepunt in deze alinea. Dat illustreert overigens weer eens, dat de karakterisering van een T-zin als stellende of aankondigend niet zonder meer tot stand kan komen op basis van de formulering van die T-zin; veel hangt af van de rest van de alinea. We komen hier aan het eind van paragraaf 9.3 nog op terug.

De T-zin van 4 introduceert als het onderwerp van de alinea *het antwoord op deze retorische vraag*. De uitspraak die over dat onderwerp wordt gedaan is *'laat ik dit via een omweg formuleren'*. Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met zo'n functie-aanduidende T-zin: de uitspraak in de T-zin zegt eigenlijk niets over het onderwerp als zodanig, maar met name iets over de wijze waarop het onderwerp aan de orde komt (in dit geval langs een omweg geformuleerd). De uitspraak in de T-zin geeft dus vooral een leesaanwijzing.

De afbakenende rol die we nu aan de T-zin hebben toegekend is een aanvulling op een taak die we al in hoofdstuk 2 (paragraaf 2.3.1) aan de orde stelden. We

stelden daar dat de alinea moet worden *ontsloten* door de T-zin: met name via zijn uitspraak geeft hij richting aan de uitwerking van de alinea. De T-zin bepaalt dus niet alleen binnen welke grenzen de rest van de alinea zich moet bewegen, maar geeft ook een handvat waarmee die rest wordt uitgewerkt.

In de volgende paragraaf van dit hoofdstuk laten we zien welke eigenschappen een T-zin moet hebben om te kunnen afbakenen en tegelijkertijd ontsluiten, en daarnaast de plaats van zijn alinea in het grotere geheel van de tekst te kunnen aangeven. In het verlengde daarvan bespreken we de taalmiddelen die je kunt inzetten (of juist met rust moet laten) om een T-zin zo geformuleerd te krijgen dat hij inderdaad over die eigenschappen beschikt.

9.2 De eigenschappen van een goede T-zin

Jammer genoeg is het niet zo dat elke zin die een onderwerp noemt en daarover een uitspraak doet, geschikt is als T-zin. Dat wil zeggen, niet elke combinatie van onderwerp en uitspraak is zodanig geformuleerd dat hij voor de lezer een optimale hulp is bij het verwerken en plaatsen van een alinea, en voor de schrijver zelf uitstekende mogelijkheden geeft voor het soepel componeren van een alinea. Gezien de taken die de T-zin moet vervullen is dat ook niet meer dan logisch; niet elke zin bevat een combinatie van een onderwerp en een uitspraak die mogelijkheden biedt voor een verdere uitwerking, en tegelijkertijd ook de grenzen aan die uitwerking stelt, en bovendien ook nog eens duidelijkheid geeft over een plaats in een groter geheel.

Wanneer is een zin dan wel een goede T-zin? In algemene bewoordingen kunnen we het volgende antwoord geven. Om te beginnen moet de T-zin aangeven welke plaats zijn alinea inneemt ten opzichte van de andere alinea's uit de tekst. Dat betekent dat een T-zin altijd een of andere vorm van verbandaanduiding moet bevatten: er moet op expliciete of impliciete wijze sprake zijn van een bepaalde relatie met de rest van de tekst, in casu de voorafgaande alinea.

In de tweede plaats stelden we vast dat de combinatie van alinea-onderwerp en uitspraak daarover een domein moet afbakenen waarbinnen de uitwerking van de alinea moet blijven. Daarmee is ook het karakter van die uitwerking gegeven: de rest van de alinea *concretiseert*, *specificeert* of *maakt waar* datgene wat in de T-zin wordt aangekaart. En daaruit volgt dat onderwerp en uitspraak in de T-zin samen altijd een algemeen, abstract, generaliserend karakter moeten hebben. Het is immers lastig om iets te concretiseren wat al heel concreet staat aangegeven. En daarnaast is het makkelijker om informatie te laten vallen onder een bepaald domein als dat domein een zekere breedte heeft. Een goede T-zin zal dan ook altijd een bepaalde algemene stand van zaken poneren, een algemene situatie laten zien of een algemeen proces. Daarentegen zal de presentatie van één specifieke, concrete gebeurtenis geen gelukkige T-zin opleveren.

Maar de T-zin moet meer doen dan een bepaalde algemene stand van zaken aan de orde stellen die in de rest van de alinea op een of andere manier kan worden gespecificeerd. Hij moet die rest van de alinea ook ontsluiten. Dat betekent dat de T-zin ook nog binnen zo'n algemene stand van zaken *aanknopingspunten* moet bieden voor zo'n uitwerking. Met andere woorden, in het uitspraakgedeelte van de T-zin moet iets voor komen dat vragen oproept (*hoezo?*, *wat bedoel je?*, *waarom?*, *wanneer?*, *is dat echt zo?* enzovoort). Een uitspraak kan natuurlijk alleen aanleiding geven tot enigerlei bevraging als er in die uitspraak een of ander oordeel, een of andere bewering vervat zit. In de rest van de alinea moet zo'n oordeel of bewering dan worden waargemaakt, op welke manier (illustratie, specificatie e.d.) dan ook. Dat waarmaken, ofwel dat beantwoorden van de vragen is dan de uitwerking van de alinea.

Kortom, een goede T-zin moet een algemene stand van zaken aan de orde stellen, en elementen bezitten die kunnen dienen als aanknopingspunt voor een verdere uitwerking, of als verbandaanduiding ten opzichte van de rest van de tekst. Een belangrijke vraag is dan natuurlijk, welke taalmiddelen je in kunt zetten om een T-zin zo te formuleren dat hij de diverse gewenste eigenschappen gaat bezitten. Voor de overzichtelijkheid zullen we de formuleerkeuzes die je hebt per gewenste eigenschap behandelen. Eerst bespreken we in 9.2.1 de middelen die er zijn om het verband van de alinea met het grotere geheel van de tekst aan te geven; dan in 9.2.2 de keuzes die je hebt bij het formuleren van een algemene stand van zaken, en ten slotte in 9.2.3 wat je kunt doen om te zorgen voor duidelijke aanknopingspunten in de T-zin.

Deze aanpak is natuurlijk enigszins kunstmatig, omdat het niet mogelijk (en ook niet zinvol) is om precies aan te geven dat die en die formulering samenhangt met die en die taak. Al was het alleen maar omdat een T-zin meer dan één taak tegelijk vervult. Tussen de bedrijven door (en ook nog in paragraaf 9.3) zullen we een poging doen om toch iets van die samenhang te laten zien.

9.2.1 *Het aangeven van het verband met de rest van de tekst*

Goed beschouwd hebben we het over twee fenomenen als we de term 'verband aangeven' gebruiken. Verband kan tot stand komen als gevolg van allerlei vormen van 'aanhaken' bij de vorige alinea, dus eigenlijk als gevolg van allerlei vormen van terugverwijzen. Maar ook kan de T-zin relaties met de rest van de tekst aangeven, door expliciet uit te drukken welke functie zijn alinea heeft, welke plaats in de structuur van de tekst.

Er zijn (dus ook) verschillende manieren om via de formulering van de T-zin de verbandaangevende taak gestalte te geven. We beginnen met de laatstgenoemde, meest expliciete vorm van verband aangeven. Natuurlijk komt hiervoor in de eerste plaats de functie-aanduidende T-zin uitstekend van pas. Bij dit type staat de totale formulering immers in het teken van de expliciete verbandaandui-

ding. Zie hiervoor paragraaf 9.1.2. Op dit moment beperken we ons tot een bespreking van de manier waarop je met het gebruik van structuuraanduiders in de T-zin kunt zorgen voor een duidelijke aanduiding van verband.

Structuuraanduiders

Functiewoordjes als *bijvoorbeeld, ten eerste, overigens, bovendien, eveneens, tenslotte* kunnen in de T-zin uitstekende diensten bewijzen, doordat ze de lezer informeren over de plaats van de alinea-informatie in het grotere geheel van de tekst. Zo geeft *voorts* in de T-zin van voorbeeld 12 aan dat de betreffende alinea als het ware direct bovenop de voorafgaande alinea gestapeld moet worden: er wordt nog iets aan de argumentatie toegevoegd.

- 12 [...] De rol die de universiteit speelt bij het toekennen van kwaliteit aan culturele fenomenen, sluit niet uit dat deze waarde zich op de minst voor de hand liggende wijze, op de meest onverwachte plaatsen, en onder niet eerder voorziene omstandigheden manifesteert. Sinds de achttiende eeuw gelden kunst en literatuur als stukjes vrijheid die worden veroverd op de heersende normen en conventies. De cultuur in de engere, artistieke zin van het woord is daarmee grensoverschrijdend en oppositioneel ten opzichte van de instituties, waartoe ook – ik zeg het maar voor alle duidelijkheid – de universiteit behoort.

Voorts staan de breedheid en diversiteit van het aan de universiteit vertegenwoordigde forum garant voor het opbloeien van vele meningen.

J.L. Goedegebuure, *Afscheid van het lezen?*

Maar zoals gezegd, een minder expliciete vorm van verband aangeven is ook mogelijk; je kunt kiezen voor verschillende vormen van terugverwijzen naar, of aanhaken bij de voorafgaande alinea, die geruisloos maar even trefzeker een bepaald verband kunnen aangeven. In de eerste plaats is er het inmiddels bekende middel van woordvolgorde. Zoals al in de hoofdstukken 1 en 2 wordt besproken functioneert een woord of een groep van woorden aan het begin van een zin als het uitgangspunt van die zin, als het thema waarover in de rest van de zin iets wordt meegedeeld. Juist omdat woorden op die eerste positie in de zin moeten dienen als uitgangspunt voor de informatie in hun zin, moeten ze op één of andere manier vertrouwd zijn, bekend of plausibel. Als schrijver kun je die vertrouwdheid onder andere tot stand brengen door woorden of begrippen op de eerste positie te zetten die terugverwijzen naar een stukje informatie dat in de voorafgaande alinea aan de orde was. Zo ontstaat dan tegelijk een verbinding

met die alinea. We zullen deze manier van verband aangeven in dit hoofdstuk niet meer illustreren; we verwijzen daarvoor naar hoofdstuk 2, vooral paragraaf 2.4.

Naast een dergelijk gebruik van woordvolgorde kun je proberen relaties aan te geven tussen woorden uit de T-zin en woorden uit de voorafgaande alinea. Dat kan met behulp van (pronominale) verwijzingen, maar ook met lexicale middelen. We zullen deze formuleringsmogelijkheden wat meer in detail bekijken. Dan zal ook blijken dat de nu zo mooi onderscheiden middelen vaak in combinatie gebruikt worden.

Verwijzingen

De rol van verwijzingen bij het leggen van verband tussen een T-zin en de eraan voorafgaande alinea ligt al besloten in het antecedent-zoekende karakter van verwijzingen (zie hoofdstuk 6 over lexicale cohesie). In 13 zie je bijvoorbeeld hoe *deze* hierdoor voor aansluiting met de voorafgaande alinea zorgt:

- 13   [...] Foucaults analyse van weten en van waarheid verschuift van (archeologische) vertooganalyse naar een (genealogische) machtsanalyse. Daartoe moet waarheid in haar eigenheid worden erkend. Foucault doet dat door waarheid nu als een speciale en belangrijke vorm van spreken te behandelen en door gebruik te maken van eigen kenmerken van waarheid (het zakelijkheidsbeginsel; de privatieve verhouding van ware en valse oordelen).

Deze erkenning van het waarheidspreken als bijzondere taalpraktijk roept de vraag op naar zijn status als algemene taalpraktijk.

Te Elfter Ure

In dit voorbeeld heeft de schrijver als uitgangspunt van zijn T-zin een woordgroep genomen die al het praten over Foucaults analyse van weten en waarheid uit de voorafgaande alinea als het ware samenbalt. Daarmee herneemt hij het verhaal uit de voorafgaande alinea, teneinde daar nog wat verder over te filosoferen. Met andere woorden, hij geeft al met behulp van de woordvolgorde in de T-zin een verband aan tussen de voorafgaande en de nieuwe alinea. Maar dat verband wordt des te nadrukkelijker gelegd door het gebruik van het terugverwijzende *deze*.

Hetzelfde was ook al te zien in 2 en 4, waar de schrijver door middel van *daarvan* en weer eens *deze* in de T-zin het verband met de alinea's 1 en 3 nadrukkelijk aangeeft.

Lexicale middelen

Zeker naar aanleiding van voorbeeld 13 heb je waarschijnlijk al geconstateerd dat ook de woordkeuze een bijdrage levert aan het leggen van verband met voorafgaande alinea's. De lexicale keuze voor *het waarheidsspreken als bijzondere taalpraktijk* is natuurlijk een zeer functionele samenvatting van de inhoud van de voorafgaande alinea, en daarmee zorgt dit element op zichzelf al voor aansluiting met die voorafgaande alinea. Ook in 2 en 4 zie je een duidelijke bijdrage van woordkeuze: in 4 wordt *Wie neemt die moeite nog?* uit alinea 3 in de T-zin herbenoemd tot *retorische vraag*, en op die manier weer bij de nieuwe alinea betrokken. In 2 heeft de keuze van *wrang voorbeeld* een functie-aanduidend karakter: wat in de rest van de alinea aan de orde komt heeft de status van (wrang) voorbeeld bij het gestelde in de voorafgaande alinea. Dit verband wordt dus duidelijk met behulp van een lexicale keuze. Voor een uitgebreide beschouwing over lexicale keuzes verwijzen we naar hoofdstuk 6.

We besluiten deze paragraaf met een kleine demonstratie van het gegeven dat je de nu opgesomde taalmiddelen vaak in combinatie kunt inzetten. Kijk daarvoor nog eens naar de volgende voorbeeldzinnen:

- 12 Voorts staan de breedheid en diversiteit van het aan de universiteit vertegenwoordigde forum garant voor het opbloeien van vele meningen.
- 11 De volgende vijf hoofdstukken gaan over de bron en mechaniseerbaarheid van creativiteit.

In 12 was het voortzettende, toevoegende karakter van de alinea, aangegeven met behulp van de structuuraanduider *voorts*, blijkbaar zo belangrijk, dat de schrijver *voorts* ook nog eens als uitgangspunt van zijn T-zin heeft gekozen. Met andere woorden, hier worden de twee alinea's met behulp van twee taalmiddelen nadrukkelijk aan elkaar verbonden. Nog zo'n combinatie van middelen zie je in 11, waar een functie-aanduidende T-zin is ingezet om het verband met de rest van de tekst aan te geven, naast de lexicale keuze voor het woord *volgende*.

9.2.2 *Het formuleren van een algemene stand van zaken*

Aan het begin van dit hoofdstuk stelden we dat de thematische eenheid van een alinea gewaarborgd is als de uitwerking van de alinea steeds moeiteloos kan vallen onder de domeinafbakening zoals die in het onderwerp en de uitspraak van de T-zin wordt gegeven. In 9.1.2 leidden we daaruit af dat een goede T-zin daarom altijd een algemene stand van zaken aan de orde zal stellen. Kijk bijvoorbeeld eens naar de volgende twee T-zinnen:

- 14   Bij het waardevolle fictionele werk treedt de praktische functie op de achtergrond, en wordt de esthetische functie hoofdzak.
- 15   In 1904 trok Gerard van Hulzen, VvL-bestuurslid van het eerste uur, op een congres van Nederlandse taal- en letterkunde in Deventer de conclusie dat een dichter-schrijver zelfs van de armen begraven wordt als hij geen vermogen heeft.

In 14 verklaart de schrijver dat een bepaalde stand van zaken in zijn algemeenheid geldig is. Je kunt je bij deze algemene stellingname gemakkelijk een nadere uitwerking voorstellen: een bewijsvoering (*dit blijkt uit ...*), of een illustratie (*de zogenaamde Tendensliteratuur is daar een voorbeeld van ...*). Bij dergelijke uitwerkingen zou 14 functioneren als een stellende T-zin. Daarnaast zou 14 ook zonder veel problemen kunnen gaan functioneren als aankondigende T-zin; in dat geval zou er in de verdere uitwerking bijvoorbeeld ingegaan moeten worden op een gevolg van het primaat van de esthetische functie, eventueel nog afgerond met een bepaalde conclusie of stelling.

Heel anders is het gesteld met 15. Deze zin biedt zoveel concrete informatie, en is zo toegespitst op een bepaald specifiek feit dat het erg moeilijk is om bij deze zin, binnen het domein van onderwerp en uitspraak, een zinvolle uitwerking te verzinnen. Om wel een goed opgebouwde alinea te krijgen zou je iets uit 15 moeten generaliseren. Een poging:

- 15a   Het is met de maatschappelijke positie van de dichter-schrijver treurig gesteld. Dat was de conclusie die Gerard van Hulzen, VvL-bestuurslid van het eerste uur, trok op het congres van Nederlandse taal- en letterkunde dat in 1904 in Deventer gehouden werd. Als een auteur geen vermogen heeft, wordt hij zelfs van de armen begraven, stelde hij. Hij wees de vergadering daarbij op het trieste voorbeeld van de dichter [...].

Uit deze herschrijving blijkt dat een T-zin naar de woordelijke inhoud dus maar beter niet teveel concrete informatie kan bevatten. Maar je hebt als schrijver meer mogelijkheden. In het bijzonder kun je het gewenste algemene, generaliserende effect namelijk tot stand brengen als je gebruik maakt van de talige middelen die aan de zin een toestandachtig karakter geven. Dit soort zinnen duiden we voor het gemak aan met de term 'statische' formuleringen. De talige middelen die helpen bij het tot stand komen van zulke formuleringen zijn: de lijdende vorm, de voltooidde tijd, statische werkwoorden en vooropplaatsing. Hieronder laten we zien hoe deze middelen, ieder op hun eigen manier, bij-

dragen aan de constructie van een goede, generaliserende T-zin. We beginnen met de bijdrage van het werkwoord.

Statische werkwoorden

Puur op grond van hun betekenis kun je van werkwoorden zeggen dat ze een gebeurtenis beschrijven, of een actie, of een proces, of een toestand. *Instorten* geeft bijvoorbeeld naar zijn betekenis een gebeurtenis aan, *zwemmen* een actie, *sterven* een proces en *gelden* een toestand. Natuurlijk kan het beeld dat zo'n werkwoord-betekenis oproept veranderen in de combinatie met de rest van de zins-elementen, of afhankelijk van de manier waarop het werkwoord gebruikt wordt. Van *is ingestort* kun je bijvoorbeeld niet meer zeggen dat het een gebeurtenis oproept: door de voltooide tijd wordt er nu meer een toestand aangegeven (zie hoofdstuk 3, werkwoordstijden). En op de zelfde manier kan een combinatie van *zwemmen* met *dagenlang* het beeld oproepen van een toestand die maar voortduurt. Maar er zijn werkwoorden die als het ware onder alle omstandigheden een of andere toestand of situatie blijven aangeven. Dit soort werkwoorden kun je dan ook goed gebruiken bij het bouwen van een T-zin die een algemene stand van zaken, of een algemeen proces moet aangeven. Zij zijn tenslotte in ieder geval geschikt, terwijl de geschiktheid van andere werkwoorden afhankelijk is van de formulering van de zin als geheel.

In de volgende T-zinnen is gebruik gemaakt van dergelijke puur-statische werkwoorden:

- 16 Velelezers gelden als wereldvreemd, zonderling.
- 17 Onderwijs en jongerenbeleid komen er bekaaid af.
- 18 De kernenergie-industrie verkeert wereldwijd in een crisis.
- 19 Daarnaast werkt de Ondernemingsraad aan een discussienota over zijn toekomstige rol.
- 20 Trendvolgers zijn van alle tijden.

Passieven

Het gewenste effect van algemeenheid kun je ook verkrijgen door gebruik te maken van het toestand-achtige karakter van de lijdende vorm (zie hoofdstuk 4). De volgende passieve zinnen zijn dan ook T-zinnen waarbij je je goed een bepaalde concretisering, specificatie of bewijsvoering kunt voorstellen:

- 21 Onze planeet wordt bevolkt door steeds meer mensen.
- 22 Aan de VU wordt de volgende omschrijving van het begrip Vrouwenstudies gebruikt.
- 23 Een ander probleem voor de kernenergie-lobby wordt gevormd door de kosten van de stroom uit de bestaande kerncentrales.

Voltooid werkwoordstijden

Het statische effect van de voltooid tijdsvorm komt uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 3. In de volgende voorbeelden zie je hoe het gebruik van de voltooid tijdsvorm dan ook geschikte T-zinnen oplevert:

- 24   Acht jaar lang zijn Vrouwenstudies beschermd tegen hun grote broer 'de gevestigde wetenschap'.
- 25   In het concrete geval van Monti is de wijziging echter te willekeurig geweest.
- 26   De interesse van het publiek is sterker dan ooit manipuleerbaar geworden via publiciteit en reclame.

Vooropplaatsingen

Ook vooropplaatsing wordt gerekend tot die taalmiddelen die een statisch effect veroorzaken. Meestal is het zo dat zinnen met een vooropgeplaatst element een toestand aanduiden, of een omstandigheid, of een eigenschap. Twee voorbeelden:

- 27   Afkicken wil bijna iedere drugsverslaafde wel.
- 28   Van de weeromstuit richtte Ter Braak zijn pijlen ook op de leescultuur.

In 27 wordt bijvoorbeeld een toestand aangeduid, misschien zelfs wel een eigenschap van drugsverslaafden. Ook 28 voel je niet zozeer als een directe activiteit van Ter Braak, maar als een bepaalde omstandigheid. Een omstandigheid waar je nog veel over zou kunnen uitwerken.

In 29 en 30 zie je een speciale categorie vooropplaatsing, namelijk van het vraagwoord. Zo'n vooropplaatsing levert, uiteraard, een vraagzin op. Ook hier heb je het effect van algemeenheid; in beide zinnen zou je zonder problemen 'in het algemeen gesproken' kunnen invoegen. Dergelijke zinnen worden dan ook zeer regelmatig gebruikt als aankondigende T-zin.

- 29   Wie maakt de krant?
- 30   Hoe oefen je het schrijven van wat langere teksten?

Daar kunnen we nog aan toevoegen dat vraagzinnen natuurlijk ook vanuit hun specifieke karakter geschikt zijn als T-zin: bij een vraag hoort een antwoord, en dat antwoord kan uitstekend de uitwerking van de alinea vormen (zie ook paragraaf 9.2).

Tot slot: uiteraard komen de nu besproken ingrediënten voor een statische formulering vaak in samenhang voor. Zo zien we bijvoorbeeld dat het karakter van

het werkwoord meespeelt in onder andere 23 en 25, en dat er in 22 en 24 eveneens sprake is van vooropplaatsing. Je kunt dus heel goed een aantal middelen combineren om een goede, generaliserende T-zin te maken.

9.2.3 *Het formuleren van aanknopingspunten in de T-zin*

In deze paragraaf bespreken we de mogelijkheden die er zijn om T-zinnen te formuleren die niet alleen een algemene stand van zaken poneren, maar ook aanknopingspunten bieden voor de uitwerking van de alinea. We beginnen hiervoor weer bij de T-zin van voorbeeld 1:

- 1 Als de leescultuur steeds verder in het defensief wordt gedrongen (en ik ben van mening dat daarvan sprake is) heeft dat gevolgen voor de culturele tradities.

Hier wordt duidelijk een oordeel gegeven, waarover verschil van mening kan bestaan. De lezer zou zich met andere woorden in gemoede kunnen afvragen: “is dat nou wel zo?”. De uitwerking van de alinea is dus gewijd aan het nader adstrueren van het gegeven oordeel. Vergelijk 1 nu met een T-zin als in 31:

- 31 De mens is sterfelijk.

Deze zin is zonder twijfel zeer algemeen van inhoud, en geeft ook in zijn formulering duidelijk een toestand aan. Maar de inhoud is dermate vanzelfsprekend dat je de uitspraak eerder ervaart als het vaststellen van een objectief feit dan als het poneren van een stelling. Je zou dan ook niet zo gauw weten wat je naar aanleiding van deze zin zou willen bevragen. Het is dus moeilijk om deze T-zin uit te werken tot een interessante alinea. Zin 31 is daarom minder geschikt als T-zin. Zin 32 zou daarentegen wel voldoen:

- 32 De mens is tot zijn eigen frustratie sterfelijk.

Van zo'n T-zin zou de lezer bepaalde dingen willen bevragen, in dit geval ‘hoezo, tot zijn eigen frustratie?’. Daarmee is het ook makkelijk de T-zin uit te werken tot een alinea; er is een element in de uitspraak van de T-zin dat een duidelijk aanknopingspunt voor zo'n uitwerking biedt.

Je ziet dat de uitwerking van de alinea zich dus al gauw richt op een bepaald element uit de uitspraak van de T-zin. Het gaat dan om een element dat bij uitstek aanknopingspunten voor bevraging, en dus verdere specificering, biedt. Je kunt zeggen dat een dergelijk element functioneert als het richtpunt voor de uitwerking van de T-zin tot een alinea. Voor de lezer, maar ook voor de schrijver. We geven nog twee voorbeelden uit de tekst van Goedegebuure.

- 33 Veellezers gelden als wereldvreemd, zonderling. Toen Maarten 't Hart publiekelijk had bekend dat zijn visie op de wereld werd bepaald door zijn favoriete lectuur, werd er met spot en scepsis gereageerd. "Literatuur als gids voor het leven" en "Literatuur als huisapotheek", zo luidden de koppen boven de recensies. Het is alsof de schrijver dat zelf al voelde aankomen, want in de inleiding van zijn essaybundel *De som van misverstanden* vertelt hij hoe hij als boekenverslindend kind steeds meer geïsoleerd raakte, totdat de wereld "alleen nog maar bestond uit de gonzende stemmen van klasgenoten die mij voor 'uitslover' en 'hielenlikker' en erger uitscholden omdat ik zoveel las". En hij vervolgt: "Het is iets dat ik nauwelijks kan begrijpen en waar ik hulpeloos tegenover sta; het heeft iets te maken met het enorme plezier dat ik beleef aan literatuur en muziek, alsof dat plezier niet geloofwaardig maar al te geëxalteerd of belachelijk zou zijn."
- 34 Ik ben me er van bewust dat ik me met het oproepen van al deze apocalyptische visioenen heb geschaard in het gezelschap van wat wel "de conservatieve cultuurkritiek" heet. Stilzwijgend ben ik uitgegaan van een dichotomie tussen "lagere" en "hogere" cultuur, waarbij de eerste de laatste dreigt te overwoekeren. Een dergelijke kritiek, zoals men die vindt bij onder andere Bloom en Steiner, is niet nieuw. Ze vormt een variant op het leidmotief van historici en filosofen als Spengler, Ortega y Gasset en Huizinga. Zij voorzagen "de ondergang van het avondland", dat door "de opstand der horden" zou worden weggevaagd, of voelden zich bedreigd door "de schaduwen van morgen". Zij profeteerden dat de massacultuur van sport, lunapark, grammofoon en dancing de zoveel individuelere cultuur van museum, concertgebouw, theater en bibliotheek gingen verdringen.

In 33 wordt de T-zin uitgewerkt aan de hand van het richtpunt *wereldvreemd, zonderling*; in 34 is het richtpunt *de conservatieve cultuurkritiek*. Uiteraard gaat het daarbij om niet méér dan een richtpunt: *wereldvreemd, zonderling* en *de conservatieve cultuurkritiek* zijn elementen uit de uitspraak van de T-zin die dienen als aanknopingspunt voor de uitwerking van de T-zin; het is natuurlijk niet zo dat de uitwerking per se over wereldvreemdheid of *de conservatieve cultuurkritiek* als zodanig zou moeten gaan. Je ziet bijvoorbeeld hoe het uitwerken van het richtpunt *wereldvreemd, zonderling* leidt tot een bespreking van Maarten 't Harts privéproblemen. Daarmee worden onderwerp en uitspraak van de T-zin geconcretiseerd. Het richtpunt *de conservatieve cultuurkritiek* brengt ons vervolgens bij Hui-

zinga en massacultuur, waarmee Goedegebuures uitspraak dat hij zich in een bepaald gezelschap heeft geschaard, nader wordt gepreciseerd. De beide richtpunten functioneren met andere woorden nadrukkelijk als richtsnoer voor de uitwerking, en meer niet.

Een goede T-zin moet dus elementen bevatten die kunnen functioneren als aanknopingspunt, als richtpunt, voor de uitwerking van de alinea. Aan het begin van deze paragraaf merkten we al op dat dit een eigenschap is die eisen stelt aan de inhoud van de T-zin. Maar er is ook een consequentie voor de formulering. In algemene termen gesteld komt die er op neer dat het richtpunt van de T-zin goed zichtbaar moet zijn. Als het richtpunt zo'n leidende rol speelt bij de feitelijke uitwerking van de alinea, komt het de samenhang van de gehele alinea zeer ten goede als dit aanknopingspunt voor de uitwerking zelf voor de lezer makkelijk te vinden is.

Dat betekent concreet, dat je sommige formuleringen maar beter niet kunt kiezen. Aan de andere kant zijn er ook positieve aanwijzingen te geven. Een belangrijke positieve tip staat al in paragraaf 2.3.1: gezien de functie van woordvolgorde is het natuurlijk een goed idee om elementen die moeten functioneren als aanknopingspunten voor de uitwerking van de alinea, een plaats te geven aan het einde van de zin. Daar krijgen ze immers al een bepaalde opvallende status. In de praktijk vind je het richtpunt voor de alinea-uitwerking dan ook vaak aan de rechterkant van de T-zin geformuleerd. Vergelijk bijvoorbeeld 9, 10, 11, 33 en 34.

Maar als gezegd, er zijn ook een aantal formuleerkeuzes die je beter niet kunt maken. Dit soort keuzes hebben allemaal als gevolg dat het richtpunt als het ware in de zin verstopt raakt. Dat kan met name het geval zijn als het element dat als richtpunt van een T-zin moet functioneren in het middenstuk van een (lange) zin staat. Ook de plaatsing van het richtpunt in een bijzin kan ongelukkig uitpakken. We lopen deze twee *gevaren* even langs.

Gevaar: richtpunt in bijzin

In de tekst van Goedegebuure komen de volgende T-zinnen voor (bijzinnen onderstreept):

- 35 Hoewel deze voorbeelden aangeven dat er een nauw verband bestaat tussen de sentimentaliteitscultus en de leescultuur, is er niet altijd sprake van zulke geëxalteerde séances.
- 36 Het is geen wonder dat in deze verzakelijkte sfeer, die zo kenmerkend is voor de dehumanisering na de dood van het humanisme van Erasmus tot aan Huizinga, alle argumenten en overwegingen die niet onmiddellijk zijn te vertalen in cijfers, grafieken en tabellen, in de discussie geen enkele rol spelen.

In deze T-zinnen spelen de beide onderstreepte bijzinnen een ondergeschikte rol. In het eerste geval gaat het om een conditionering van de uitspraak op de hoofdlijn, en in de tweede om een nadere karakterisering van een woord uit de hoofdlijn (zie ook hoofdstuk 7, over het schikken van zinnen). Een uitwerking van de alinea aan de hand van elementen uit juist deze twee bijzinnen zou een verstoring zijn van de uitgezette lijn, en daarmee van de samenhang in de alinea als geheel:

- 35a Hoewel deze voorbeelden aangeven dat er een nauw verband bestaat tussen de sentimentaliteitscultus en de leescultuur, is er niet altijd sprake van zulke geëxalteerde séances. Dit verband heeft waarschijnlijk vooral te maken met .....
- 36a Het is geen wonder dat in deze verzakelijkte sfeer, die zo kenmerkend is voor de dehumanisering na de dood van het humanisme van Erasmus tot aan Huizinga, alle argumenten en overwegingen die niet onmiddellijk zijn te vertalen in cijfers, grafieken en tabellen, in de discussie geen enkele rol spelen. De dehumanisering kenmerkte zich in heel Europa door een snel afnemende aandacht voor het immateriële ...

Nu moeten we hier meteen aan toevoegen, dat lang niet alle bijzinnen een ongeschikte plaats zijn voor het richtpunt van de T-zin. In 37 biedt de bijzin juist wel een geschikt onderkomen voor richtpuntelementen; zonder enig bezwaar voor de samenhang van de alinea kan de uitwerking aanknopen bij *in termen van oorzaak en gevolg*:

- 37 Het gaat hier om een reeks van verschijnselen, die aan elkaar gerelateerd zijn zonder dat ze zich in termen van oorzaak en gevolg laten beschrijven. Zo is het moeilijk uit te maken wat er het eerst was: de sterk stijgende behoefte aan lectuur van een getalsmatig toenemend, steeds beter geschoold publiek, of de reusachtige ontwikkeling die de boekenbranche in economisch opzicht doormaakte. Maar waar men het wel over eens kan zijn is dat de ontwikkelde burger het betrekkelijk nieuwe genre van de in proza geschreven roman heeft aangegrepen om de eigen identiteit vorm te geven, danwel bevestigd te zien. [...]

Het lijkt erop dat alleen elementen in bijzinnen die aan het begin of in het midden van de T-zin staan, niet geschikt zijn als richtpunt. Dit is weer een gevolg van het woordvolgorde-principe dat in de hoofdstukken 1 en 2 aan de orde kwam: elementen, dus ook deelzinnen, die aan de rechterkant van de zin staan, krijgen vanzelf prominentie, en zijn dus per definitie goed zichtbaar.

Gevaar: richtpunt in het middenstuk van de zin

Het woordvolgordeprincipe uit de hoofdstukken 1 en 2 geeft zowel het begin als het einde van een zin een speciale status. Dat brengt met zich mee dat in het normale geval het middenveld van de zin weinig prominent is. Daardoor zullen elementen die in dat middenstuk staan minder snel de aandacht van de lezer trekken, zeker bij lange, en dus elementrijke zinnen. Dit geldt natuurlijk ook voor elementen in de T-zin. Het is dan ook riskant om elementen die moeten dienen als richtpunt voor de uitwerking in het middenstuk van de zin te plaatsen. Een voorbeeld kan illustreren wat we hier bedoelen.

- 38 De conclusie die zich uit de onderlinge vergelijking van al die cijfers opdringt is dat er in weerwil van de toegenomen scholing en het navenant toegenomen ontwikkelingspeil, en ondanks de toegenomen welvaart (ik vergelijk met de vooroorlogse situatie) nog altijd geen sterk toegenomen belangstelling voor literatuur valt waar te nemen.

Hier zou een uitwerking aan de hand van bijvoorbeeld *navenant toegenomen ontwikkelingspeil* een onoverzichtelijke alinea opleveren. Met betrekking tot de T-zinnen 39 en 40 ligt de zaak iets genuanceerder:

- 39 Het feodale systeem was daarom zowel in technisch als in sociaal opzicht een betere garantie voor vooruitgang dan de klassieke plutocratie.
- 40 Voor het beëindigen van een tijdelijke arbeidsovereenkomst heeft een werkgever geen vergunning van het arbeidsbureau nodig.

Zowel in technisch als in sociaal opzicht (39) of *een werkgever* (40) zijn elementen die zich duidelijk minder vanzelfsprekend aanbieden voor een rol als richtpunt voor de alinea-uitwerking. Toch zou je ze die rol kunnen geven, als je maar een krachtig signaal geeft dat deze elementen als het ware uit het middenstuk van de zin moeten worden opgevist. In hoofdstuk 2 (paragrafen 2.3 en 2.4) wordt hiervoor een mogelijkheid aangedragen: je kunt dat doen door het lexicale element *in technisch opzicht*/*in sociaal opzicht* of *een werkgever* te herhalen op de themapositie van de tweede zin in de alinea. Je brengt daarmee nadrukkelijk het richtpunt voor de alinea-uitwerking in de T-zin in de positie van startpunt voor het begin van die uitwerking.

Waarom kan zo iets wel in 39 en 40 en niet in 38? De reden daarvoor is de lengte, en dus de rijkdom aan zinslelementen van 38. Daardoor raakt *navenant toegenomen ontwikkelingspeil* zo bedolven onder andere elementen dat een herhaling op de themapositie van de tweede zin geforceerd en onnatuurlijk aandoet.

Overigens speelde de lengte van zinnen al eerder op negatieve wijze mee in deze paragraaf. Dat is natuurlijk niet toevallig. Hoe meer elementen in een zin, hoe meer elementen zich aan de lezer kunnen aanbieden als richtpunt, met alle mogelijke verwarring vandien. En hoe langer de zin, hoe groter het gevaar dat het richtpunt ten onrechte ergens op een ondergeschikte plaats terecht komt. Vanuit de aard van de gevaarlijke formuleerkeuzes komt dus eigenlijk een positieve aanwijzing naar voren: hou je T-zinnen kort.

Deze aanbeveling heeft zoveel gewicht dat we er nog wat extra aandacht aan besteden. Kijk bijvoorbeeld nog eens naar 36, maar nu met bijbehorende uitwerking.

- 36   Het is geen wonder dat in deze verzakelijkte sfeer, die zo kenmerkend is voor de dehumanisering na de dood van het humanisme van Erasmus tot aan Huizinga, alle argumenten en overwegingen die niet onmiddellijk zijn te vertalen in cijfers, grafieken en tabellen, in de discussie geen enkele rol spelen. De strijd om de reorganisaties (een net woord voor bezuinigingen) bij het universitair onderwijs, waarvan de parlementariër Wallage ooit heeft gezegd dat het een permanent proces diende te zijn, wordt beslist ten gunste van de instellingen die de best ogende statistieken te voorschijn weten te goochelen.

Je ziet dat de uitwerking van de T-zin gelukkig niet aanknoopt bij de ondergeschikte *dehumanisering*. Toch is de alinea weinig overzichtelijk. Dat heeft zeker te maken met het feit dat de T-zin door zijn lengte een enorme hoeveelheid informatie bevat, en minstens twee beweringen: a. de verzakelijkte sfeer is kenmerkend voor de dehumanisering na de dood van het humanisme van Erasmus tot aan Huizinga; b. alle argumenten en overwegingen die niet onmiddellijk te vertalen zijn in cijfers, grafieken en tabellen, spelen in de discussie geen enkele rol. Er is dus in principe heel wat 'te bevragen' voor de lezer. De uitwerking van de alinea maakt de lezer duidelijk dat de schrijver de tweede bewering heeft bedoeld als onderwerp en uitspraak van de T-zin. Maar dat is eigenlijk te laat; als de T-zin zelf niet onmiddellijk duidelijk maakt waar zijn alinea over gaat, kan hij zijn functie niet naar behoren uitoefenen (zie paragraaf 9.1).

Hiermee sluiten we deze paragraaf af. We hebben geprobeerd te laten zien dat het formuleren van een goede T-zin voor een belangrijk deel neerkomt op een beredeneerd gebruik van bepaalde taalmiddelen. Taalmiddelen die er aan bijdragen dat de T-zin die eigenschappen krijgt die hij moet hebben om zijn taak goed te vervullen. We hebben gesteld dat je een goede, generaliserende T-zin het beste tot stand brengt met behulp van een aantal talige instrumenten die ieder

op hun eigen manier een statisch karakter aan de zin geven: statische werkwoorden, lijdende vorm, voltooid tijd en vooropplaatsing. Een T-zin die zijn alinea ook werkelijk ontsluit, krijg je door te zorgen voor een duidelijk zichtbaar aanknopingspunt voor de uitwerking. Dat kun je doen door in te spelen op het woordvolgordeprincipe dat in hoofdstuk 1 wordt besproken. Maar daarnaast mogen je T-zinnen niet al te lang zijn, en moet je opletten dat je het aanknopingspunt niet verstopt in het middenstuk van een zin of in een bijzin die aan de hoofdzin voorafgaat. Het zo noodzakelijke verband met de rest van de zin breng je tenslotte aan door in de T-zin plaats te geven aan structuuraanduiders, verwijzingen en lexicale middelen.

9.3 Tot besluit

Zoals we al een aantal malen hebben opgemerkt, zijn de taalmiddelen die je bij het kiezen van je formuleringen gebruikt of juist moet vermijden, geen geïsoleerde fenomenen. In een goed geformuleerde T-zin komen zulke middelen vaak in combinatie voor. Je kunt ze dan ook het beste beschouwen als een verzameling instrumenten die je naar bevind van zaken kunt hanteren bij het formuleren van een goede T-zin, of het analyseren en reviseren van een T-zin die nog niet voldoet. Op dat laatste, het analyseren en reviseren, gaan we in deze laatste paragraaf nog even kort in. We doen dat aan de hand van een kleine demonstratie, aan de hand van een revisie van de laatste 2 alinea's van het fragment waarmee we dit hoofdstuk begonnen.

Alinea 3, die we hier herhalen als 41, heeft een T-zin die erg lang is:

- 41 Juist de Duitse literatuur, die als een seismograaf de zojuist genoemde ontwikkeling heeft geregistreerd, of ertoe heeft bijgedragen, zou kunnen dienen als bron voor het historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa. Maar dan zou men Thomas Manns *Doktor Faustus* moeten lezen, en de poëzie van Stefan George, en de polemische geschriften van Heinrich Heine, en Goethe's *Faust*. Wie neemt die moeite nog?

In deze T-zin wordt dus onvermijdelijk een heleboel aangedragen aan informatie en beweringen. Er is sprake van dat de Duitse literatuur als seismograaf heeft gediend, en zo de ontwikkeling heeft geregistreerd of er zelfs toe heeft bijgedragen. Maar ook wordt gesteld dat de Duitse literatuur zou kunnen dienen als bron voor historisch inzicht. Dat inzicht, wordt verder betoogd, is nodig om te kunnen begrijpen hoe het allemaal zo ver heeft kunnen komen met Europa. En

dit Europa, nota bene, rust op een humanistisch fundament. Goed beschouwd wordt hier niet alleen veel informatie aangeboden, maar ook erg gevarieerde; om die reden alleen al heeft de lezer het niet gemakkelijk.

En welk stukje informatie zal als aanknopingspunt voor de uitwerking blijken te functioneren? Met andere woorden, waar zou de alinea nu precies over gaan? Als je naar de feitelijke uitwerking kijkt, dan lijkt het erop dat het element *bron voor historisch inzicht* heeft gediend als richtpunt in de uitspraak *zou kunnen dienen als bron voor historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen ....* Maar dat richtpunt is als het ware begraven onder de informatie in de rest van de zin, en dat gaat ten koste van de overzichtelijkheid in de alinea.

Laten we eens kijken hoe we dit gebrek aan overzichtelijkheid kunnen verhelpen. Een eerste stap is natuurlijk het opbreken van de te lange T-zin. We zouden kunnen kiezen voor 41a:

- 41a De Duitse literatuur heeft als een seismograaf de zojuist genoemde ontwikkeling geregistreerd. Juist deze literatuur zou dus kunnen dienen als bron voor het historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa. Maar dan zou men Thomas Manns *Doktor Faustus* moeten lezen, en de poëzie van Stefan George, en de polemische geschriften van Heinrich Heine, en Goethe's *Faust*. Wie neemt die moeite nog?

We hebben dan een korte aankondigende T-zin met een ondubbelzinnige onderwerp-en-uitspraak combinatie. De informatieve kern van de alinea volgt dan in de eerste zin van de uitwerking, die zich aan de hand van het richtpunt geregistreerd ontvouwt. We geven daarbij onmiddellijk toe dat er een hoop informatie uit de T-zin is weggevallen; 41a heeft een minder informatieve T-zin dan 41. Maar de winst aan eenduidigheid weegt hier ruimschoots tegenop.

We hebben nu wel een ander probleem: valt de informatie in de rest van alinea 41a wel in zijn geheel binnen de afbakening van de T-zin? Is er kortom sprake van thematische eenheid? De nieuwe T-zin behelst nu alleen nog maar de thematiek van het registreren. Vooral de informatie over wat men allemaal had kunnen lezen zodat de literatuur als een bron van historisch inzicht had kunnen functioneren, en de vraag wie daartoe nog de moeite neemt, valt nu moeizaam binnen dit domein.

In principe zijn er voor dit probleem twee oplossingen: we maken de T-zin zo algemeen dat de verschillende thematieken alsnog binnen het domein gaan vallen, of we splitsen de verschillende thematieken op in verschillende alinea's. De eerste strategie levert iets op als 41b:

- 41b De Duitse literatuur had hier een belangrijke rol kunnen spelen. Ze heeft als een seismograaf de zojuist genoemde ontwikkeling geregistreerd, of ertoe bijgedragen. Juist deze literatuur zou dus kunnen dienen als bron voor het historisch inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa. Maar dan zou men Thomas Manns *Doktor Faustus* moeten lezen, en de poëzie van Stefan George, en de polemische geschriften van Heinrich Heine, en Goethe's *Faust*. Wie neemt die moeite nog?

De thematische eenheid is zeker groter geworden; toch blijft de wending aan het eind (*Wie neemt die moeite nog?*) in dit opzicht problematisch.

We proberen de tweede strategie, en pogen van *het registreren, de bron van historisch inzicht en de moeite nemen* eigen alinea's te maken. Dat betekent dat we drie nieuwe T-zinnen nodig hebben, en dat we de informatie in de oorspronkelijke alinea 41 moeten hergroeperen. Dit zou kunnen uitmonden in het alineablok 41c:

- 41c De Duitse literatuur heeft als een seismograaf de zojuist genoemde ontwikkeling geregistreerd, of ertoe bijgedragen. Om dat te zien hoeft men maar Thomas Manns *Doktor Faustus* te lezen, en de poëzie van Stefan George, en de polemische geschriften van Heinrich Heine, en Goethe's *Faust*. Juist deze literatuur zou dus kunnen dienen als bron voor historisch inzicht. Inzicht dat nodig is om te kunnen begrijpen hoe het tussen 1933 en 1945 zo ver is kunnen komen met het op humanistisch fundament rustende Europa. Wie neemt die moeite nog?

Deze strategie lost de problemen met de thematische eenheid afdoende op. Alleen zitten we nu met wel erg korte alinea's. Als we zouden besluiten te kiezen voor 41c staan we dus voor de taak voor aanvullende informatie te zorgen in de uitwerking van de eerste twee T-zinnen. Voor de uitwerking van de derde T-zin lijkt er een snelle oplossing voor handen: we hoeven voorbeeldalinea 4 maar weinig aan te passen om daar de retorische vraag *Wie neemt die moeite nog?* als T-zin bovenop te zetten, en daarmee de oorspronkelijke T-zin van deze status te beroven. We krijgen dan een uitstekende combinatie van vraag (T-zin) en antwoord (uitwerking):

- 41d Wie neemt die moeite nog? Laat ik het antwoord op deze retorische vraag via een omweg formuleren. Wanneer we de

belangstelling voor literatuur in stand willen houden, dan dienen we haar niet uitsluitend als een verschijnsel van louter-esthetische waarde te benaderen. Literatuur is niet alleen maar “mooi”, maar ook van belang als een middel om historisch perspectief in ons heden te leren zien. Literatuur, hoe eigentijds ze ook is, raakt altijd aan onze wortels. En als het waar is dat de belangstelling voor het lezen op school begint, zouden we misschien ernst moeten maken met de integratie van het literatuuronderwijs en het onderricht in de geschiedenis.

Natuurlijk is dit niet de enige mogelijke revisie van de ongelukkig gebouwde alinea 41. Wat we vooral hebben willen laten zien is dat je bij het reviseren van T-zinnen dikwijls verschillende keuzes hebt, verschillende middelen kunt inzetten. Die keuzes hebben niet alleen verschillende gevolgen voor de rest van de alinea, maar soms ook voor de omliggende alinea's en dus voor de opbouw van de tekst.

9.4   **Samenvatting**

De T-zin, zo is betoogd, heeft een complexe taak te vervullen: hij moet het verband aangeven tussen zijn alinea en de rest van de tekst, hij moet voor de thematische eenheid in zijn alinea zorgen, en hij moet de alinea ontsluiten. Daaruit volgt dat je bij het formuleren van een goede T-zin in de eerste plaats moet zorgen voor enige vorm van verbandaanduiding. Daarnaast moet je opletten dat de T-zin voldoende generaliserend van aard is en, ten derde, dat de T-zin aanknopingspunten biedt voor een zinvolle uitwerking. Je kunt daarvoor veelsoortige middelen gebruiken, middelen overigens die elders in dit boek al met hun volledige arsenaal van gebruiksmogelijkheden besproken worden. “Kleine” middelen als het plaatsen van structuuraanduiders of het aanbrengen van verwijzingen, maar ook verder reikende middelen als woordvolgorde (informatiegeleding) en zinsbouw. We hebben die middelen apart behandeld, maar ze gaan vaak samen.

Oefeningen

I

Schrijf drie mooie alinea's binnen het domein dat afgebakend wordt door de T-zinnen 19, 21 en 28 uit dit hoofdstuk (paragraaf 9.2).

II

Bekijk de volgende alinea, met speciale aandacht voor de hoeveelheid onderwerpen die erin ter sprake worden gebracht.

De volgende vijf hoofdstukken gaan over de bron en mechaniseerbaarheid van creativiteit. Een veelgebruikte metafoor voor creativiteit is die van de 'gedachtensprong': een elektrische vonk die overspringt van één plek naar een ver daarvan verwijderde plek, zonder enige duidelijke reden vooraf, maar achteraf volkomen redelijk. Naast het zelfstandige naamwoord 'gedachtensprong' heb je het werkwoord 'springen': ideeën kunnen overspringen. In deze beeldspraak wordt creatieve geestelijke activiteit een verzameling flitsen die in een ruimte van begrippen rondvliegen. In hoeverre verschilt deze metafoor van de geest nu eigenlijk van de werkelijkheid van computers? Computers zitten vol elektriciteit die met onvoorstelbare snelheden van de ene plek naar de andere ijlt. Is dat niet voldoende om het mechanische te veranderen in het flexibele? Of missen computers nog steeds iets ondefinieerbaars? Zijn hun mechanische pogingen tot denken nog te star en te droog? Ontbreekt er iets vloeïends en slipperigs? Mijn woord voor het ongrijpbare aspect van menselijk denken dat synthetische imitaties nog steeds missen is 'slipbaarheid'. Menselijke gedachten hebben de eigenschap dat ze via bepaalde begripsdimensies wel, en via andere niet zo gemakkelijk naar andere dimensies kunnen slippen. Een gegeven idee heeft in iedere menselijke geest waarin het tot leven komt een enigszins andere slipbaarheid - neiging tot slippen. Maar de slipbaarheid van de ene geest lijkt iets voort te brengen dat we als echte creativiteit beschouwen, en die van de andere niet. Wat is deze kostbare gave? Bestaat er een recept voor de creatieve daad? Kun je flits en slipbaarheid inblikken en bottelen? Is dat nu niet juist wat het menselijke brein is - een ingekapselde creativiteitsmachine? Of omvatten creativiteit en geest meer dan een eindig fysisch object of wiskundig model ooit kan inkapselen?

Wat voor soort T-zin heeft Hofstadter hier gebruikt? Welk element heeft hij naar jouw mening gebruikt als richtpunt voor de uitwerking van de alinea? Slaagt deze T-zin erin het domein van de alinea af te bakenen? Als je dat niet het geval vindt, geef dan een gemotiveerde revisie van de T-zin en/of de alinea in zijn geheel.

III

Onderstaand fragment, uit het artikel 'Een koe erbij' van Sytze Faber (uit *Intermediair*) bestaat uit twee alinea's. De tweede alinea heeft echter geen T-zin. Formuleer een T-zin die het domein van de tweede alinea voldoende afbakent en tegelijkertijd een goede verbinding legt met de eerste alinea.

Het huidige landbouwbeleid ademt kortzichtigheid. Er is geen sprake van een samenhangende, op de toekomst gerichte visie. De hoofddoelstelling van het Europese landbouwbeleid is het bevorderen van de produktiviteit. Dat is nu zo'n doorslaand succes dat tegelijkertijd geprobeerd wordt de
5   produktie te beperken (quota-regelingen, verlaging van de garantieprijzen, braakleggingspremies).

Een boer die wil ophouden krijgt een beëindigingspremie. De vrijkomende grond mag echter in produktie blijven en wordt derhalve gekocht door de buurman, die daardoor (nog) efficiënter kan werken. Gevolg: een
10   toename van de produktie.